

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

Н. А. Жуган (Черкаси)

УДК 811.161.2 282

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ТКАЦТВА, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПЕРВИННОЮ ОБРОБКОЮ ВОЛОКНА, У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

В останні десятиліття ХХ – на поч. ХХІ ст. діалектну лексику вивчають за тематичними групами. Це дає змогу встановити зв'язок між словами і явищами, які вони позначають, виявити обсяг значень номенів, їхнє функціонування в говірках. Особливу зацікавленість викликає термінологія народних ремесел, зокрема ткацького, що спонукає докладно описати склад і семантику його одиниць, виявити системні відношення компонентів, архаїчні елементи й динамічні процеси в лексико-семантичному рівні діалектної мови.

Ткацьку лексику як тематичну групу, складниками якої є низка лексико-семантичних груп, проаналізовано в працях З. Веселовської [Веселовська 1929], О. Трубачова [Трубачова 1966], Й. Дзендзелівського, [Дзендзелівський 1957]; Н. Венжинович дослідила лексику ткацтва в говорах [Венжинович 1998]; І. Ніколаєнко описала склад, семантичну структуру та просторову поведінку лексики ткацтва у східнослов'янських говірках [Ніколаєнко 2005]. Динаміку найменувань, пов'язаних із ткацтвом, у середньополіських говірках розглянула Г. Гримашевич [Гримашевич 2011].

Ткацька лексика середньонаддніпрянських говірок ще не була об'єктом докладного аналізу, що й актуалізує дослідження.

Мета статті – дослідити лексико-семантичну характеристику назв, пов'язаних з первинною обробкою волокна, виявити системні зв'язки досліджуваних номенів, їхню семантику та варіативність у середньонаддніпрянському діалекті. Джерелом дослідження стали експедиційні записи авторки в середньонаддніпрянських говірках (Черкаська, Київська, частково Полтавська та Кропивницька області).

Обробка волокон конопель була одним із традиційних занять українців. Після того, як коноплі вимочили й висушили, їхні волокна потрібно очистити від твердих здерев'янілих частин стебла.

До ЛСГ назв, пов'язаних із первинною обробкою волокна, що перебувають у відношеннях ціле : частина, належать репрезентанти сем 'бительня' та 'ніжка бительні', 'ручка бительні', 'поперечна перекладина між ніжками', 'дерев'яна рухома частина', 'щілина для мечика', а також 'терниця' та 'ніжка терниці', 'ручка терниці', 'поперечна перекладина між ніжками', 'дерев'яна рухома частина', 'щілина для мечика'. Крім них, сюди відносимо лексеми, що позначають дії для очищення волокна, відходів після цього процесу та жінку, яка тіпає коноплі.

Найменування пристрою для первинної обробки волокна етимологічно пов'язані з дієсловом *бити*. Сему 'станок, на якому б'ють коноплі' реалізують назва *би'тел'а* (Вр, Др, Мск), та її словотвірні та фонетичні варіанти: *би'тел'н'а* (Мд, Хл, Лп, Вл, Влх, Сгн, Гл, Пп, ВБ, Дв, Сч, Влш, Івх, Жт, ТР, Шш, Вн, Др, Мск, См, Зв, Гл, Окс, Дбр, Ул), *би'т'іл'н'а* (Тп), *би^етел'н'а* (Бб), *би^ател'н'а* (Тн, Ст, Зл, Мр, Дв), *ба'тел'н'а* (Лз, Бб, Мд, Мл, Зл), *'битниця'а* (Хл, Мд, Бзб, Кн, Лн), *би'тел'ниця'а* (Хл, Лп, Дбр). На діалектному рівні репертуар репрезентантів семи розширюють засвідчені в полтавських говірках *бе^ател'н'а*, *беи'тел'ниця'а*, *'битка* [Ващенко: 15] та в нижньонаддніпряньських *'битка* [Чабаненко: 86].

Назву *'битниця'а* зафіксовано в діалектних текстах з північних середньонаддніпряньських говірок: *по'сохнут' / 'битниця'а була й 'терниця'а / поб'йеш / пот'реш / то'д'і 'мички 'мичиш* [ГЧ: 100]; *а то'д'і б'рали 'битниця'у й 'били / а 'п'ісл'а 'битниця'і / 'терниця'у б'рали / 'терли / а то'д'і но'гами м'н'али / а то'д'і пом'не / 'вигрусиш / а то'д'і би'реш і 'робиш 'мички на з'реб'ін'і* [ГПК: 100].

Відображення особливостей вокалізму середньонаддніпряньських говірок спостерігаємо за фонетичними варіантами репрезентантів аналізованої семи. Фонему /e/ в закритому складі під наголосом може реалізувати звук [i] перед м'яким приголосним у лексемі *би'т'іл'н'а*. Варіантами фонemi /e/ також можуть бути не лише інваріант [и], а й звуки [и^е] – (*би^етел'н'а*), [и^а] – (*би^ател'н'а*), [а] – (*ба'тел'н'а*). Варіативність засвідчених репрезентантів зумовлена особливістю реалізації фонем /и/ в середньонаддніпряньських говірках, що може мати в ненаголошених позиціях різні вияви [и], [и^е], [и^а], [а] (*би'тел'н'а* → *би^етел'н'а* → *би^ател'н'а* → *ба'тел'н'а*) та фонemi /e/, основний вияв якої звук [e], може звужуватись до [i] в наголошеній позиції (*би'тел'н'а* → *би'т'іл'н'а*), що характерне для західної зони середньонаддніпряньських говірок [див. Мартинова 2003: 34, 64, к. 5].

Сема 'ніжка бительні' репрезентована лексемами *'н'іжка* (Зв, Лз, Кр, Дв), *'ножка* (ВБ, Сг, Вл, Хл, Гл, См), *'штур* (Дв), *'стойка* (Сч) та формами множини *'н'іжки* (Дв), *'ножки* (Вл), *'коз'ли* (Вл) і трислівним найменуванням *'навхрест дв'і 'палиці'і* (Вл). Специфічними для середньонаддніпряньських говірок є назви *'штур*, *'стойка*, *'коз'ли*.

Репрезентантами семи 'ручка бительні' є лексеми: *'руч'ка* (Лз, ВБ, Вл, Сг, Нб, Зв, Вл, Хл, Гл, Кн, Кр, Мр, Тн, Жт, ПпУл, Лщ, Вш), *'меч'* (Бзб), *'меч'ик* (ВБ, Мд, Сг, Вр, Мл, Гл, Зл), *'махо'вик* (Вл), *'бич'* (Дб), *'ло'мака* (Вн, Дрб, Ул), *'к'ілок* (Нб), *'друч'ок* (Вн, См), *'де^р'жак* (Гл), *'палиця'а* (Шш). Маніфестант *'меч'ик* належить до терміносистеми ткацтва, щоправда, у ВТССУМ його подано зі значенням „дерев'яна ударна частина терниці” [ВТССУМ: 666], тоді як загальноновживані назви *'меч'*, *'руч'ка*, *'ло'мака*, *'к'ілок*, *'друч'ок*, *'де^р'жак*, *'палиця'а* набувають термінологічного значення лише в текстах про ткацтво. Репрезентант

*махо*¹*вик* набув спеціальної семантики, яку мотивує дієслово *ма*¹*хати*, що позначає рухи, що їх виконують ручкою бительні [Грінченко: 3, 420].

Сема ‘поперечна перекладина між ніжками бительні’ виражена лексемами *р*¹*’вец*’ (Влш), *р*¹*’вч*¹*’а*¹*’ч*¹*’ок* (Шш, Вн), *др*¹*’у*¹*’ч*¹*’ок* (См), *ко*¹*’лодоч*¹*’ка* (Вр), *ко*¹*’ритич*¹*’ко* (Хл), *попе*¹*’речина* (Ан), *от*¹*’в*¹*’ерс*¹*’т*¹*’йе* (ТР) та двослівним найменуванням *’палиц*¹*’а* з *жоло*¹*’бом* (Вл). Лексему *р*¹*’вч*¹*’ак* зафіксовано й у збірниках діалектних текстів із середньонаддніпрянських говірок: *на би*¹*’тел*¹*’н*¹*’у* / *та*¹*’ка* *дири*¹*’в*¹*’яна* *ко*¹*’лодочка* *дов*¹*’ген*¹*’ка* і *та*¹*’кий* *йази*¹*’чок* *дов*¹*’ген*¹*’кий* / *р*¹*’вч*¹*’чок* / і *то* *так* *приби*¹*’вайе* [ГЧ: 796].

Репрезентантом семи ‘щілина для мечика’ є лексеми *щ*¹*’і*¹*’линка* (Лз, Вр, Кр), *жоло*¹*’бок* (Вл), *ко*¹*’рит*¹*’ач*¹*’ко* (ВБ), *р*¹*’вец*’ (Влш), *ка*¹*’навка* (Вл), *’д*¹*’роч*¹*’ка* (Мл, Хл), *’я*¹*’моч*¹*’ка* (Гл), *про*¹*’гай*¹*’на* (Кн), російнізм *от*¹*’в*¹*’ерс*¹*’т*¹*’йе* (ТР). У тексті: *би*¹*’тел*¹*’н*¹*’а* в *’нейі* *тут* *уси*¹*’редин*¹*’і* *р*¹*’вец*¹*’* (ТР).

Сему ‘бити коноплі’ репрезентантує дієслово в різних варіантах: *би*¹*’т*’ (Вр, Ул, ВС, ТР, Кн, Пр, Бзб, Лш), *’би*¹*’ти* (Мл, Мд, Влш, Івх, Бб, Дв), *по*¹*’би*¹*’т*’ (Гл, Глз), *ви*¹*’би*¹*’ват*’ (Мд) та *пода*¹*’ви*¹*’т*’ (Мд), *моло*¹*’ти*¹*’т*’ (Мд). У текстах зазвичай функціонують особові форми теперішнього *ви*¹*’би*¹*’вайут*’ (См), *ви*¹*’би*¹*’вайе*¹*’мо* (Мд) та минулого часів – *’били* (Вр, Ул, ВС, Окс, Дв, Тн, ТР, Кн, Пр, Бзб, Лш, Зл, Івх), *по*¹*’били* (Тн), *пода*¹*’вили* (Мд), також в одній говірці зафіксовано маніфестант у безособовій формі *б*¹*’йец*¹*’а* (Мрн). Найуживанішими є лексеми зі спільним коренем *би*-, мотивованим дією, виконуваною під час цього процесу.

На позначення твердих здерев’янілих частин конопляних стебел, що висипаються під час биття конопель, засвідчено такі репрезентанти: *ко*¹*’стра* (Івх, Дв, Окс, Зл), *ко*¹*’стриц*¹*’а* (Лз, Мд, Хл, Гл, Лп, Бб, ВБ, Вл, Вл, Др, Нб, Зв, См, Вр, Мл, Кн, Кр, Мр, Сг, Пп, Пр, ТР, Тн, Жт, Влш, Сч, Окс, Мрн, Зк, Лзр, Чв, Дб, ВС, Лзк, Лн), *ко*¹*’стрич*¹*’ка* (Бб, ВС, Тн), *сте*¹*’рн*¹*’а* (Вл), *голо*¹*’нуц*¹*’ки* (Дв), *’тур*¹*’са* (Дв, Тн, Вн), *’тер*¹*’м*¹*’ит*’ (Сб), *ти*¹*’р*¹*’м*¹*’ит*¹*’а* (Влш, Сч), *ба*¹*’дил*¹*’а* (Влш), *стра*¹*’п*¹*’і*¹*’р*¹*’я*¹*’а* (Влш), *ко*¹*’ра* (Дв), *от*¹*’ипи* (Сб). Лексема *ко*¹*’стриц*¹*’а* найпоширеніша в ареалі середньонаддніпрянських говірок: *то*¹*’д*¹*’і* *бу*¹*’т*’ *на* *би*¹*’тел*¹*’н*¹*’у* / *а* *то*¹*’д*¹*’і* *на* *’тер*¹*’ниц*¹*’у* / *то*¹*’д*¹*’і* *в**же* *ко*¹*’стриц*¹*’а* *от*¹*’пала* [ГПК: 188]; її засвідчено також у праці П. Чубинського [Чубинський: V, 599], у словниках Б. Грінченка [Грінченко: 2, 291], В. Ващенка [Ващенко: 50]. Це дериват від назви *ко*¹*’стра*, яка, згідно з ЕСУМ, праслов’янського походження (*kostra ‘обрубки, обломки’) [ЕСУМ: III, 54]. Лексему *тер*¹*’мит*¹*’тя* зафіксовано в західній зоні говірок Черкащини та в рукописах текстів 80 – 90 рр. ХХ ст.: *вдаряючи по коноплях, їх поступово „перетирали”, подрібнюючи ко*¹*’стрицю* *на маленькі шматочки – тер*¹*’мит*¹*’тя* (с. Шелепухи Черкаського р-ну). У „Словаре українського языка” *тер*¹*’мит*¹*’тя* – ‘ко¹*’стрика*, *тверд*¹*’я* *части* *пеньки* *и* *льна*’ [Грінченко: 4, 257]; у південно-східних говірках Полтавщини лексема *тер*¹*’мит*¹*’ть* функціонує зі значенням ‘здерев’яніла внутрішня частина стебла льону чи коноплі’ [Сизько: 84]. Номен *от*¹*’ипи* – це, імовірно, префіксальне утворення, що походить від

дієслова *тіпати*; у словнику Б. Грінченка зафіксовано лексему *отіпання* зі значенням ‘очищення від костриці’ [Грінченко: 3, 75]. Загальноновживана лексема *‘тирса* зі спеціалізованою семантикою притаманна південній частині середньонадніпрянських говірок, про що свідчать діалектні тексти: *об:и’вали йо’го / це ‘тирса / коноп’л’ана ‘тирса* [ГПК: 180]. Імовірно, це субститут давньої назви *костриця*, що частіше функціонує в досліджуваних говірках.

На позначення терниці в говірках засвідчено лексеми *‘терниця’а* (Лз, Мд, Хл, Гл, Др, Дбр, Зкр, ВС, Мрн, Зл, Сч, Пп, Івх, Жт, Тн, ТР, Пр, Шш, Мр, Бзб, Мск, Дв, Мл, Лщ, Влш, Ан) та *т’іпалка* (Чв). Обидва репрезентанти мотивовані дієсловами *терти*, *тіпати* за дією, яку виконують, щоб витрусити побиті здерев’янілі частини стебла. У ВТССУМ указано на термінологічне значення лексеми *терниця* – ‘зряддя для тіпання, тертя льону, конопель’ [ВТССУМ: 1444], що зафіксована також і в праці П. Чубинського [Чубинський: VII, 409]. Слово *тіпалка* відсутнє в словниках, лише в ЕСУМ його подано зі значенням ‘тіпальниця’, яке походить від псл. *těpati* ‘бити, ударяти’ [ЕСУМ: V, 580]. Отже, це суто народний термін ткацтва, характерний для середньонадніпрянських говірок. Лексеми *терниця*, *тіпалка* зафіксовано й у збірнику діалектних текстів з північних і центральних середньонадніпрянських говірок: *а то’д’і т’іпайут’ на ц’у на т’іпалку* [ГПК: 72]; *а то’д’і вже йак поб’или йіх / то’д’і по’терли на ‘терниця’і / а то’д’і м’йал’и ц’і ко’нопл’і* [Там само: 126].

Сему ‘ніжка терниці’ репрезентовано лексемою *‘ніжка* (Лз, Ан, Зв), її фонетичним *‘ножка* (Дв, Гл, Вс, Зл) та граматичним варіантами *‘ножки* (Мд). В інших говірках розрізнення деталей терниці деактуалізоване, у пам’яті діалектоносіїв збережена лише загальна інформація про неї.

Репрезентантами семи ‘ручка терниці’ є лексеми *‘руч’ка* (Сг, Лз, Др, Гл, Мр, Бб, Тн, Жт, Зл, ВС, Пп, Дбр, Влш, Лщ, Ан), *меч’* (Кл, Дм), *‘меч’ик* (Мд, Гл, Мрп, Сг, Зкр), *бич’* (Др), *де’р’жак* (Гл), *‘палиц’а* (Шш), *др’уч’ок* (Кл), *дру’ч’ок* (Дв, Пр): *‘меч’ик / ‘можит’ бут’ / да ‘меч’ик* (Мрп); *а то’д’і з’робл’ано так / шо ту’ди за’ходить’ ‘наче меч’* (Кл). Найпоширеніша в говірках загальноновживана лексема *‘руч’ка*, термін *‘меч’ик* менш розповсюджений, хоч він належать до термінології ткацтва. Інші назви реалій набули спеціалізованого значення лише в контексті. Номен *‘меч’ик* як термін ткацтва майже втрачено, у пам’яті діалектоносіїв натомість його субститували загальноновживані назви.

Сема ‘поперечна перекладина між ніжками терниці’ виражена лексемами: *перик’ладина* (Дм), *‘дошч’е’ч’ка* (Нб), *‘досточ’ка* (Дв), *ко’ритич’ко* (Хл), *т’іпал’н’а* (Гл), *попе’речина* (Ан) та двослівним найменуванням *дв’і ‘доски* (Тн, Мр). Репрезентанти *перик’ладина*, *попе’речина* утворились шляхом суфіксації відповідно від дієслова *перекладати* та прикметникової основи *поперечн-*.

Репрезентантами семи 'щілина для мечика' є *ич'ілінка* (Лз), *корити'ч'ко* (Гл), *ка'навка* (Глз, Зл), *д'іроч'ка* (Нб, Хл), *про'гаїна* (Кн), *оривок* (ВБ), *р'івець* (Влш), *р'івч'а'ч'ок* (Дбр, Шш), *дру'ч'ок* (Зл). Лексема *оривок*, імовірно, походить від дієслова *рвати*, оскільки, волокно з-під мечика тягнуть, виривають, щоб видалити здерев'янілі частини стебла. Це префіксально-суфіксальне утворення *оривок* ← *рвати*. Усі лексеми є загальноновживаними і набувають термінологічного значення лише в текстах про ткацтво *там у'же про'довбана була ка'навка* (Зл); *во'но та'ке шо в'терниц'і од'інаково р'івець' і'руч'ка...* (Влш); *тут ота'кий р'івч'а'ч'ок і о'це ко'нопл'і ло'же"мо на р'івч'а'ч'ок* (Дбр).

Сему 'терти уже побиті стебла конопель' реалізовано лексемами *терти* (Окс, Пр, Дв, Бб, Івх), *вити'рати* (Пп, Окс, Влш), *вити'рат'* (Хл, ТР, Вн), *т'інат'* (Кл, Гл, ВБ, Зкр, Др, Чв, Лзк, Лзр, Зл, Вш, Пп, Івх, Жт, Пр), *об'т'інуват'* (Хл), *ви'т'інувати* (Ан, Пп), *пот'інат'* (Гл, Дм, Глз, Мд), *тр'інат'* (Мл), *в'итр'іпати* (Пп), *в'итр'інуват'* (Рж), *в'итр'опат'* (Кз). Інформанти часто вживають особові форми теперішнього та майбутнього часу: *трут'* (Лз, Мд), *тре"мо* (Мд), *т'інайут'* (Кр, Зл), *т'інай"мо* (Кл), *т'о'найут'* (Вс), *в'ит'опайут'* (Вс), *пот'інайут'* (Лз), *пот'інай"мо* (Дм), *тр'інайут'* (Влш), *в'итр'інууйут'* (Рж, Глз), *в'итр'опайеш* (Кз), ніби наближаючи події того часу; оскільки дія відбувалася в минулому, то мовці найчастіше використовують форми минулого часу: *терли* (Окс, Пр, Дв, Бб, Лзр), *в'итерли* (Влш), *вити'рали* (Пп, Окс), *т'інали* (Др, Чв, Лзк, Лзр, Зл, Вш, Пп, Івх, Жт, Пр), *в'ит'інали* (Б), *ви'т'інували* (Пп, Ан), *пот'інали* (Мд), *в'итр'інували* (Рж), зрідка – безособові форми: *вити'ралос'а* (Хл, ТР), *ви"ти"райуц':а* (Кн), *т'інайец':а* (Дм), *в'ит'опайец':а* (Кл); в одній говірці зафіксовано іменник *т'інан':а* (Ан). Центром надговіркового номінативного ряду є дієслова *т'інат'*, *тр'інат'*, *терти* та їхні фонетичні, формотворчі й словотвірні варіанти.

Отже, відмінність станка, на якому б'ють і на якому витріпують коноплі, визначена дією, яку на ньому виконують: бительня – *б'ют'* (Влх, Вл, Влш, Пп, Дв, Івх, Мл, Вр, Гл, Кр, Мрп, Кн), терниця – *т'інайут'* (Зл), *трут'* (Кн, Пп), *в'итр'інууйут'* (Мл, Пп), *вити'райут'* (Пп, Дв, Івх), *т'агнут'* (Сг), *ш'моргат'* (Вл). Також деякі діалектоносії розрізняють ці реалії за будовою: бительня – *була ка'нава* (Вл), *меч'ик гострий* (Сг), терниця – *гла'ден'ка* (Вл), *д'іра була'насквоз'* (Зл), *мечик к'руглий* (Сг), *без'д'ірочки* (Глз, Нб), але в більшості говірок знаряддя за структурою не розрізняють, зазначаючи, що і били, і терли на тому самому знарядді, що засвідчує динаміку в обсягу знань респондентів про ткацькі станки для первинної обробки сировини.

Семантичну мікрогрупу назв жінки, яка тіпає коноплі, утворює невеликий номінативний ряд: *т'інал'ниц'а* (Лп, Гл, Лз, Мрп, Ан), *ба'би* (ВБ, Зкр), *ж'інка* (Вл, Мл, Кн, ВС, Лзр, Дв), *ж'ін'ки* (Івх, Пп, ВС, Зкр, Др, Кр, Зл, Влш, Дбр), *мати* (Дв), *хаз'айка* (Вл), *хаз'ай'и* (Др). Найпоширеніші загальноновживані лексеми *ж'інка*, *ж'ін'ки*, *ба'би*. Термін

т'іпал'ниці'а, зафіксований у кількох говірках, має суфікс *-ниці'(а)*, властивий українській мові для називання осіб жіночої статі за родом їхньої діяльності.

Отже, у складі лексики на позначення назв пристроїв для первинної обробки конопель та їхніх частин засвідчено збережені власне терміни ткацтва (*би'тел'н'а*, *би'тел'а*, *'терниці'а*, *'меч'ик*, *'бити*, *т'і'пат'* (*ко'нопл'і*), *кост'риці'а*, *кост'рич'ка*), загальновідомі й давні за походженням і зафіксовані в словниках української мови. Цю лексико-семантичну групу утворюють однослівні назви (*махо'вик*, *ка'навка*, *р'івч'а'ч'ок*, *виби'ват'*), двослівні словосполучення (*'пали'ца з жоло'бом*, *'меч'ик 'гострий*), трислівні найменування (*навхрест дв'і 'палиці'і*), речення (*д'і'ра була 'насквоз'*). Поповнюють репертуар народної термінології ткацтва загальноновживані назви *'руч'ка*, *'н'іжка*, *перик'ладина*, що набули спеціалізованого вживання. Решта репрезентантів, напевне, є субститутами уже забутих назв, їх використання зумовлене перенесенням за суміжністю на ґрунті інтегральної семи „дрібні залишки, відходи” в семантичному полі „ткацтво” зрозуміле лише в контексті. Більшість репрезентантів є загальноновживаними назвами, що набули спеціалізованого значення, субститууючи давніми термінами. Маніфестанти сем ‘бительня’ й ‘терниця’ засвідчують нечітке розрізнення їх на лексичному рівні, хоча самі реалії в говірках чітко диференціюють. Можливо, це пов'язано з тим, що за особливостями будови ці знаряддя були подібні. Значна частина лексем полісемантичні (*р'івець*, *ко'ритич'ко*, *'руч'ка*, *ка'навка*); деякі з них виявляють варіативність лексем (*би'тел'н'а* → *би^{el}'тел'н'а* → *би^a'тел'н'а* → *ба'тел'н'а*, *би'тел'н'а* → *би'т'іл'н'а*), зумовлену особливостями фонетичної системи середньонаддніпрянських говірок.

Умовні позначення говірок

Лн – Леонівка, Лщ – Ліщина Кагарлицький р-н; Кр – Карапиші Миронівський р-н; Дв – Дівички, Дм – Дем'янці Переяслав-Хмельницький р-н; Ул – Улашівка, Б – Буда Таращанський р-н Київської обл.; Лзр – Лазорки Гребінський р-н; Крп – Круподеренці Новооржицький р-н; ВС – Великоселицьке, Чв – Чевельча Оржицький р-н; Зкр – Зікранці, Мрн – Мар'янівка Семенівський р-н; Лзк – Лазьки Хорольський р-н Полтавської обл.; Вл – Вільшана, Хл – Хлистунівка Городищенський р-н; Бзб – Безбородьки, Кл – Коломиці, Тп – Тополі Драбівський р-н; Жт – Житники, Тн – Тинівка Жашківський р-н; Влх – Вільховець, Мр – Моринці, Рж – Рижанівка Звенигородський р-н; Др – Драбівці, Глз – Гельмязів Золотоніський р-н; Бб – Бобриця, Кн – Кононча, Лп – Ліпляве, Кз – Козарівка Канівський р-н; Ст – Ступичне Катеринопільський р-н; Гл – Глушки, Зв – Завадівка, Нб – Набутів, См – Саморідня, Мрп – Миропілля Корсунь-Шевченківський р-н; Вн – Виноград, Пр – Парадівка, ТР – Товсті Роги, Шш – Шушківка Лисянський р-н; Івх – Івахни, Пп – Попудня Монастирищенський р-н;

Вш – Вишнополь, Зел – Зеленьків Тальнівський р-н; Дв – Доброводи, Окс – Оксанине Уманський р-н; Влш – Вільшанка, Сч – Сичівка Христинівський р-н; Вр – Вершаці, Мд – Медведівка, Мл – Мельники, Ан – Антонівка, Сб – Суботів Чигиринський р-н; ВБ – Велика Бурімка, Мск – Москаленки Чернобаївський р-н; Лз – Лозоватка, Сгн – Сигнаївка Шполянський р-н Черкаської обл.; Дбр – Дібрівка, Гл – Голиково Новомиргородський р-н Кропивницька обл.

Джерела та їхні умовні скорочення

Ващенко 1960 – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – Вип. 1. – 107 с.; **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **ГПК** – Говірки Південної Київщини : зб. діалект. текстів / упоряд. Г. Мартинова, З. Денисенко, Т. Щербина. – Черкаси, 2008. – 367 с.; **ГЧ** – Говірки Черкащини : зб. діалект. текстів / упоряд. Г. Мартинова, Т. Щербина, А. Таран. – Черкаси, 2013. – 881 с.; **Грінченко** – Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982 – 1988. – Т. 1 – 5; **Сизько** – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Д., 1990. – 100 с.; **Чабаненко** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; **Чубинський** – Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П. П. Чубинский. – СПб, 1872 – 1877. – Т. 1 – 7.

Література

Венжинович 1998 – Венжинович Н. Ф. Лексика народних промислів (ткацтво) говорів Тернопільщини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Венжинович Наталія Федорівна. – Ужгород, 1998. – 244 с.; **Веселовська 1929** – Веселовська З. М. Народна українська і російська термінологія культури конопель та льону / З. М. Веселовська // Наук. зап. Харк. наук.-досл. каф. мовознавства. – 1929. – № 2. – С. 63 – 76; **Гримашевич 2011** – Гримашевич Г. І. Динаміка лексики ткацтва в середньополіських говірках / Г. І. Гримашевич // Філол. вісн. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. – Умань : ВПЦ „Візаві”, 2011. – С. 219 – 227; **Дзензелівський 1957** – Дзензелівський Й. О. Термінологія, пов’язана з ткацьким станком, у говірках Закарпатської області / Й. О. Дзензелівський // Доп. та повідомл. – Ужгород, 1957. – Вип. 1. – С. 77 – 80; **Мартинова 2003** – Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.; **Ніколаєнко 2005** – Ніколаєнко І. О. Лексика традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках : монографія / І. О. Ніколаєнко. –

Луганськ : Альма-матер, 2005. – 147 с.; Трубачев 1966 – Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт в групповой реконструкции) / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.

Жуган Н. А. Лексико-семантична група назв ткацтва, пов'язаних із первинною обробкою волокна, у середньонадніпрянських говірках

У статті представлено лексико-семантичну групу назв ткацької лексики, пов'язаної із первинною обробкою волокна, що потребують докладного опису складу та семантики, виявлення системних зв'язків досліджуваних номенів, їхньої семантики та варіативності у середньонадніпрянських говірках, представлено локалізацію цієї групи, лексико-семантичну й ареальну характеристики.

Лексико-семантичну групу утворюють одиниці, різні за структурою: лексеми, що виникли шляхом морфологічної чи семантичної деривації; аналітичні назви – атрибутивні й субстантивні словосполучення; пропозитивні – у формі речення. Однослівні найменування збережені у свідомості діалектоносіїв попри архаїзацію самих реалій, а складені здебільшого є субститутами, що виникли у зв'язку з архаїзацією в пам'яті інформантів спеціалізованих назв. Загальноживані лексеми, що набули термінологічного значення, відображають словотворчі можливості говіркового мовлення та динаміку лексичного складу. Частина засвідчених номенів мають у середньонадніпрянських говірках різні словотвірні, фонетичні, акцентуаційні та граматичні варіанти.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична мікрогрупа, семема, сема, лексема, репрезентант, варіативність.

Жуган Н. А. Лексико-семантическая группа названий ткачества, связанных с первичной обработкой волокна, в средненадднепрянских говорах

В статье представлена лексико-семантическая группа названий ткацкого лексики, связанная с первичной обработкой волокна, требующих подробного описания состава и семантики, выявления системных связей исследуемых номенов, их семантики и вариативности в средненадднепрянских говорах, представлены ее локализация, лексико-семантическая и ареальная характеристики.

Лексико-семантическую группу образуют единицы, различные по структуре: лексемы, возникшие путем морфологической или семантической деривации; аналитические названия – атрибутивные и субстантивные словосочетания; пропозитивные – в форме предложения. Однословные наименования сохранены в сознании диалектоносителей несмотря на архаизацию самих реалий, а аналитические в основном являются субститутами возникших в связи с архаизацией в памяти информантов специализированных названий.

Общеупотребляемые лексемы, которые приобрели терминологическое значение, отображают словообразовательные возможности диалектной речи и динамику лексического состава. Некоторые зафиксированные названия имеют в средненадднепрянских говорах словообразовательные, фонетические, акцентные и грамматические варианты.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, семантическая микрогруппа, семема, сема, лексема, репрезентант, вариативность.

Zhugan N. A. The lexical-semantic group of weaving names associated with the fibres primary processing in the Middle Dnieper dialects

In the article the author has presented the lexical-semantic group of weaving vocabulary related to primary fibre processing which needs to be described in composition and semantics in details, to identify the relation system of investigated nominatives, their semantics and variability in the Middle Dnieper dialects.

We'd like to demonstrate the lexical-semantic group of weaving names related to primary fibre processing before the weaving, and to reveal the system connections of the studied nominae, their semantics and variability.

The lexical-semantic group consists of the units that are different in their structure: lexemes arisen from a morphological or semantic derivation; analytic titles – attributive and substantive phrases; suggestive ones - in the form of a sentence. One-word names are preserved in the dialect carriers' minds, despite the archaizing of the realities themselves, and compiled are substitutes that have arisen in connection with archaizing in the memory of informants of specialized titles. Generally used lexemes that have acquired a terminological meaning reflect the word-formation possibilities of speech and the dynamics of lexical composition. Some verified denominations have different word-formation, phonetic, accentuation and grammatical variants in the Middle Dnieper dialects.

In this article for the first time it has been presented and analysed the weaving vocabulary to denote the names associated with the fibre primary processing before the spinning which has been found in the Middle Dnieper area: and also it has been presented its localization, lexical-semantic and areal characteristics. In the research, the peculiarities of the representation have been determined, the systemic connections of the nominae examining have been found, their semantics and variability in the Middle Dnieper dialects have been revealed.

Among the studied units, the retained actual terms of weaving (10%) have been kept which are well-known and long-standing in the original and which have been certified in dictionaries of the Ukrainian language (90%). Among them there are one-word names (94%) which prevail as a result of morphological or semantic derivation; the secondary names are less commonly used – the attributive and substantive phrases (5%) and the propositional

structures (1%), representing the dynamics of the researching vocabulary, that is related to the archaising of fishing and corresponding nominations.

Key words: lexical-semantic group, semantic microgroup, semema, sema, representative, variability.

Стаття надійшла до редакції 02.05.2018 р.

Прийнято до друку 07.05.2018 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

В. В. Лєснова (Старобільськ)

УДК 811.161.2`28

ДЖЕРЕЛА РАННЬОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ТА ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОГО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКАРСТВА

Українська діалектна лексикографія наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття поповнилася багатьма новими словниками: з'явилися фундаментальні праці, що містять лексику територіально великих діалектних континуумів (нижньонадніпрянські [СГНН], західнополіські [СЗПГ], буковинські [СБГ] говірки); нові словники охоплюють ареали, що тривалий час залишалися поза увагою діалектологів як об'єкт лексикографічного опису (говори Одещини [СУГО], східно- [СУССГ] та центральнослобожанські [МДСЦС], східностепові [Омельченко] говірки); підготовлено кілька тематичних словників [Березовська; Гримашевич; Магрицька]; мовознавці активно працюють над словниками однієї говірки [Лєсюк; Нєгрич; Сабадош; Турчин]. Здобутки українського діалектного словникарства проаналізовано в кількох аналітичних наукових розвідках [Гримашевич 2004; Сабадош 2003; Хобзей 2005; Хобзей 2006; Хобзей 2008].

Розвиток української лексикографії загалом і діалектної лексикографії зокрема актуалізує питання про надійність і достовірність джерельної бази словників. Потребують критичного прочитання джерела ранньої лексикографії, зокрема словники ХІХ ст., наукове осмислення яких стане підґрунтям для розв'язання багатьох питань історичної та діалектної лексикології. Як зазначає В. Шаповал, „джерела ранньої лексикографії не завжди мали статус класики, тому повернення до них і уважне прочитання бувають повчальними” [Шаповал 2013: 417].

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати словник, укладений наприкінці ХІХ ст. Ф. Піскуновим, порівнявши його реєстр зі словниками початку та кінця ХХ ст., а також із сучасними діалектними словниками.

„Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи” Ф. Піскунова (1882), що містить понад 15 тисяч слів „живаго и мертваго языка”, – це виправлене й доповнене видання його ж „Словниці